

क्र. १४

धर्म

काशीनाथ भंड - आपस्तंबाहिके

(१९)

~ 3348

(1)

अथ भंडोपनामक कौरी नाथ विरचितेति शिवायाम्

(2)

॥ श्रीगणेशायनमः श्रीअनंतमूर्तिगुरुभ्योनमः नत्वा श्रीदक्षिणामूर्तिमान्दिकंतैत्तिरीयकं
काशीनाथः प्रतनुते जयरामात्मजः सुधीः तत्रादौ धर्मशास्त्रप्रशंसा हारीतः अज्ञा
नतमसाधानां भ्रामितानां कुदृष्टिः धर्मशास्त्रप्रदीपोयं धर्ममार्गापदेशकः मनुः आ
चारः परमोधर्मो नृणां श्रेयस्करो महान् इदं लोके पराकीर्तिः परत्र परमं सुखं आचारा
त्प्राप्यते श्रेष्ठ्यमाचारात्कर्मलभ्यते कर्मणा जायते ज्ञानं ज्ञानान्मोक्षमवाप्यते परा
शरः आचारः परमोधर्मः आचारः परमतपः आचारः परमं ज्ञानमाचारकिन्तसा
ध्यते यस्त्वाचारविहीनोऽपि विद्वान् वेदवेदांगः सर्वधर्मबहिः कार्या यथाशूद्रस्त
थैव सः आश्वलायनः अथोच्यते गृहस्थस्य निष्कर्म यथा विधि यत्कृत्वा नृण
माप्नोति देवातिश्याञ्च मानुषात् अथ प्रयोगः ब्राह्मेमुहूर्ते उत्थाय शुचिर्भुत्वा

गवंतं स्मन् अहं देवो न चान्योऽस्मि ब्रह्मे वाहं न शोक नाक् सच्चिदानंदरूपोऽहं नि
 त्यमुक्तस्वभाववान् इति देवतात्मना एवं भावयित्वा प्रार्थयेत् त्रैलोक्यं चैतन्मम
 यादि देवश्रीसांबशं जो भवदाज्ञमेव प्रातः समुत्थाय तव प्रियार्थं संसारयात्रामनु
 वर्त्तयिष्ये जानामि धर्मं न च मे निवृत्तिर्नाम धर्मं न च मे निवृत्तिः केनापि देवेन
 हृदि स्थितेन यथानियुक्तोऽस्मि तथा करामि एवं न गवंतं संप्रार्थयित्वा स्तुत्वा प्रसा
 द्य गुरुमभिवादेयेत् ततो वहिर्गलपथांतरं पदे पदे स्मरेत् स्रंदूरे यायात्
 द्विजालयान् द्विजालयादित्युपलक्ष्य देवागारगोष्ठनदीजलतुलस्यश्वत्था
 दिग्राह्यं नैर्ऋतौ द्रव्यविज्ञेयमतीत्याभ्यधिकं भुवं अंगिराः अंतर्धायित्वा नैर्मि
 शिरः प्रावृत्त्यवाससा अयज्ञियैराचारैश्च तलैः संस्पृष्टाद्यमेदिनीं कुर्यान्मूत्रपुरी

(3)

अप्र०

न

वेतुशुचौदेशे समाहितः याज्ञवल्क्यः गृहीतश्चिश्च स्वात्पायमद्भिरभ्युक्ष्यैर्जलैः गंधले
पक्ष्यकरं शौचं कुर्यादतं प्रितः नगुः यस्मिं देशे तु यज्ञाय याचयैव मत्तिका सैवत
अप्रशस्ता स्यात्तया शौचं विधीयते हे लिंगे मत्तिका देये गुदेयं च करे दश उन्नयोः स
प्रदातव्या विट् शौचे मत्तिकाः स्मृताः दक्षः तिस्रो पादे दशैक स्मिन्नुन्नयोः सप्त
मत्तिकाः वसिष्ठः एका लिंगे करे तिस्रो उन्नयो मत्तिका द्वयं एकैकया मद्या पादौ प्र
ज्ञात्य तु शुचिर्न वेत् मूत्रशौचं समाख्या शुक्रे तु द्विगुणं न वेत् शंखः एत
द्वौ चंगदस्थानां द्विगुणं ब्रह्मचारिणो त्रिगुणं स्याद्द्वनस्थानां यतांतां स्याच्च
तुर्गुणं पादशौचे क्रमः स्मृत्यंतरे शौचे तु वामपूर्वस्यादप्यत्र दक्षिणं सदा
रात्रौ दोविशेषः स्मृत्यर्थसारे दिवा यद्विहितं शौचं तदद्दक्षिणशिकोर्हितं त

२

दर्धमातुरे प्रोक्तमातुरस्यार्धमध्वनि स्त्रीशूद्रोदरशक्तानां बालानां चोपवीतितः
 गंधलेपक्षयकरं शौचं कुर्यान्निसंख्यया आश्वलायनः लिंगशौचं पुराहृत्वा
 गुदशौचं ततः पुरं देवलः धर्मविद्वद्भिर्हस्तमधः शौचेन योजयेत् तथा च
 वामहस्तेन नाभे रूध्वनिशोधयेत् अग्निरा संधयोरुभयोर्याये नो जनेदं
 तथा वने पितृकार्ये च देवे च तथामूत्रपुराख्योः गुरुणां संनिधौ दाने यागे
 नू चैव विशेषतः एषु मौनं समातिरेखा प्राप्नोति मानवः सायनायै गृहीत्वा
 जलपात्रं तु विष्मूत्रं कुरुते यदि तज्जलं मूत्रसदृशं पीत्वा चांद्रायणं चरेत्
 मलमूत्रं सजेद्विप्रो विस्मृत्यैवोपवीतधक उपवीतं तदुत्सृज्य गृह्यादन्यं न वै
 तदेति आश्वलायनः कुर्याद्वादशगंडूषान् पुराख्योत्सर्जने ततः मूत्रोत्सर्ग

(1)

३

तुचतुरो नोजनान्तेतुषोडश नक्षत्राणां द्वावसानेतुगंडूषाष्टकमाचरेत् गंडूष
देशः प्रयोगापरिज्ञाते पुरतः सर्वदेवाश्च दक्षिणे पितरस्तथा ऋषयः पृष्ठतः
सर्ववामे गंडूषमाचरेत् इति शौचविधिः अथाचमनं पराशरः कृत्वा य
शौचं प्रक्षाल्य दस्तौ पादौ च मज्जलेः निवृद्धशिरस्वक्छस्तु द्विजग्राचमनं
चरेत् व्यासः दाने नोजनकाले च संध्योरुभयोरपि ग्राचांतः पुनराचामे
हासोऽपि परिधाय च कौर्मग्रांश्चो विलासकौ स्पृष्ट्वा वासो विय परिधाय च रेतो
मूत्रपुरीषाणामुत्सर्गः शुद्धनाभौ संध्यायोरुभयोस्तद्वदाचान्तोऽप्याचमेत्पु
नः बोधायनः नोजने दाने दाने उपहारे प्रतिगृहे हविर्नक्षत्रकाले च
हिराचामेतु सर्वथा हविर्नक्षत्रेण नरमाचमनं न कार्यमित्यपि द्वांतरमपरा

प ३

(4A)

कैस्मत्पंतरे द्राह्म्यादीनियत्नानाह्नन्ययोमूलं घृतं दधि तांबूलमौषधं पत्रं दविर्नु
क्तापि नाचमेदिति स्मत्पर्थसारे शौचाचारे तथापानेस्य द्रव्यास्य द्रव्ये च चर्वणे
पुराणाचमनं कुर्यान्नामभिः केशावादिभिरिति अथ प्रयोगः शुचौ देशे भू
मिष्यपादौ तर्जनीनुदस्तः प्राङ्मुख उदङ्मुखो वा पुविश्य संहतं गुलिना शुद्धज
लं गृहीत्वा मुक्तां गुष्कं निषेन वनेन न्वारब्धेन पालिना ब्रह्मतीर्थेन के
शवना रायणमाधवेति सवृधं तस्मिन्निर्गमनिस्त्रिः पिबेत् गोविंदविज्ञा
इति द्वाभ्यां करौ प्रक्षाल्य मधुसूदनं विविक्रमेति द्वाभ्यां मंगुष्टमूलेनोष्णसं
मुज्य वामनश्रीधरेति द्वाभ्यां तथैव मुखमुन्माज्य हृषीकेशेति वामं करं प्रोक्ष्य
पद्मनाभेति पादौ संप्रोक्ष्य दामोदरेति मूर्ध्नां संप्रोक्ष्य संकर्षणेति संहतम

(5)

४

ध्यामांगुलित्रयेणास्यसंस्पृश्य वासुदेवप्रद्युम्नेति द्वाभ्यामांगुलतर्जनीभ्यां तासापुटे
संस्पृश्या निरुद्धपुरुषोत्तमेति द्वाभ्यामांगुलानामिकाभ्यां चक्षुषीसंस्पृश्य अ
धो ह्यजना रसिंहेति द्वाभ्यां तथैव अत्र संस्पृश्य अच्युतेति कनिष्ठांगुलाभ्यां
नाभिसंस्पृश्य जनार्दनेति पालितलेन हृदयं संस्पृश्य उपेन्द्रेति शिरसंस्पृ
श्य हरेर्हृस्त्रेति हस्तं प्रक्षाल्य श्रेष्ठं स्यात् इति पुराणचमनविधिः अ
थ दंतधावनं कात्यायनः उत्थायनेन प्रक्षाल्य शुचिर्भूत्वा समाहितः यः
जप्यचमन्त्रेण नक्षये दंतधावनमिति शुचिर्भूत्वा विष्णुमंत्रोत्सर्गेण शुचि
र्भूत्वेत्यर्थः जपमंत्रः आयुर्वलं यशो वर्चः प्रजाः पशुवसूनि च ब्रह्म प्रज्ञा
च मेधां च त्वं नो धेहि वतस्यते इत्यभिमंत्र्य मुखदुर्गंधिना शयदंतानां

४

(5A)

च

चविशुद्धये श्रीवनाय चगात्राणं कुर्वेदं दंतधावनं इति मंत्रेण दंतौ संशोध्य जि न
केलेखं कृत्वा दशगंडूषां श्रुत्वा तं रंकां रंगाभं त्रीचस्मृत्वा शिखां बध्नाया
दिति तथा च शोणकः प्रक्षाल्य त्रैक्षये काष्ठं प्रक्षाल्यैव तु संत्यजेत् स्मृत्यंतरे
पश्चाद् दशगंडूषैर्विदध्यादंतधावनं सत्त्वाकारं च गायत्रीं बिबध्नायाद्विखां
तत इति दंतकाष्ठं प्रमाणं विधुराद् दशगुलिकं विप्रकाशमद्गुर्मना वि
णः शुद्धिदं ह त्रजातीनां नववटचतुरंगं त्रैत्रांतराईव्युक्रमेण त्वयो बोध्यः
ग्रंथांतरे चतुरंगुलमानं तु नारायणं त्रैशं सयः न सिद्धपुराणे तिलिणी
वेणुयुष्टं च ग्रामनिबौतयेव च ग्र्यामार्गश्च विल्वश्च अर्कश्चौडंबरस्त
था बदरी तिंडुकास्विते प्रशस्ता दंतधावने अथ निबिद्धकालमाह्वयमः

प्रतिपददर्शिवशीषुचतुर्दशपक्षमीषुच नवम्यांचैव द्वादश्यां वर्जयेदंतधावनं ३

(6)

4

चतुर्दशपक्षमादर्शपूर्णमासंक्रमेणैव एषुस्त्रीतैलमांसादिदंतकाष्ठंच वर्जयेत्
श्राद्धजन्मदिने चैव विवाहेऽजीर्णदोषके च ते चैवोषवासैश्च वर्जयेदंतधाव
नं मध्याह्ने श्राद्धवेत्तीयां यो नोदंतधावनं निराशास्तस्य गच्छंति देवाः पितृ
गणैः सह दंतकाष्ठनिषेधे कर्तव्यमाह व्यासः अतान्ते दंतकाष्ठानां निषि
द्धायां तिथौ तथा अमांद्वादश्यां दृष्ट्वा वैदध्यादंतधावनं तिथिग्रहणीनि
षिद्धकालोपलक्षणे दंतकाष्ठानां नवम्यां काले च तत्पर्यंतं द्वादश्यां दृ
ष्ट्वा वैवां मुखं संशोधयिष्ये स्त्रेखः कार्य एव तथा च व्यासः प्रतिपददर्शिवशी
षु नवम्यां दंतधावनं पर्यंतं न्यत्र काष्ठैस्तु जिह्वे स्त्रेखः सदैव तु स्कां दे अ
भ्यंगे चोदधिस्नाने दंतधावनं मैथुने जाते च मरणे चैव तत्कालं व्यापिना

राम
4

(64)

तिथिः इति दंतधावनविधिः अथ प्रातःस्नानं दे मादौ दक्षः अत्यंत मलिनः कायो
नवच्छिद्रसमन्वितः स्रवत्पेषदिवारत्रौ प्रातःस्नानं विशेषधनं मार्कंडेयः अ
स्नातस्य क्रियाः सर्वान्वंति ह्यफलनायते प्रातःसमाचरेत्स्नानं तच्च नित्य
मिति स्नानं तत्रैव तर्पणं तु भवेत्तस्य अंगत्वेन प्रकीर्तितमिति दर्नयुक्तस्ना
नं प्रशस्तमित्याह दारितः दर्नयुक्तं प्रशस्तं स्नात्स्नानं दानं जपादिकं स्नानं
तरे स्नाने होमे जपे दाने स्वाध्याये चित्तकर्मेणि करो सदनैकुर्वीत त
था संध्याभिवंदने हेमाद्रवांगराः विना दर्न एयत्स्नानं यच्च दानं विनो
दकं असंख्यातं च यज्जप्यंतत्सर्वानिः फलं भवेत् यमः चतुर्भिर्दर्नपि
मूलैर्ब्राह्मणस्य यवित्रकं एकैकं नूनमुद्दिष्टं वर्णवर्णयथाक्रमं योगया

(५)

६

शबल्कः अनामिका धृतं देम तर्जन्त्या रूपमेव च कनिष्ठिका धृतं खड्गं तेन पृ-
तो भवेन्नरः शेषधारणमिदं जीवत्पितृक निन्न विषयं तथा च प्रयोगा पारिजा-
ते उत्तरीयं योगपटं तर्जन्त्या रजतं तथा तं जीवत्पितृकै धार्यं ज्येष्ठो वा विद्यते
यदि इति बोधायनः सप्ताहं प्रातरस्त्रायी संध्याह्निस्त्रिनिर्दिनैः द्वादशा-
हमनग्निः स्याद्द्विजः शूद्रत्वमाप्नुयात् तद्दोषपरिहारार्थं नानुवारेपिशु-
स्यते नानुवारेत्ववश्यं प्रातः स्नानं कार्यमित्यर्थः स्नानकालमाह प्रजाप-
तिः उषस्पृषसित्यस्नानं कार्यमित्यर्थः स्नानकालमाह प्रजापतिः उषस्पृष-
सित्यस्नानं संध्यायामुदिते रवौ प्रजापतेन तत्सूर्यं महापातकनाशनं अ-
त्रोषः शब्देनारुणोदयः संध्याशब्देन रात्रिदिनसंधिरभिप्रेतः तथा चारु-

६

(7A)

एते दये मुख्यं स्नानं तदसं नवेरात्रिदिनसंधौ तदसं नवेत्तूदितेरवाविति तद
ये गौणकालः स्नानं तद्यादिषु कार्यमित्याह देमात्रौ मनुः नदीयुदेवैरेषु
तडागेषु सरः सुचस्नानं समाचरेन्नित्यं गर्ह्यप्रस्वलेषु च मरीचिः भूमिषु
मुहूर्तं वापिशोतमुखं मध्यापिवा गंगोपयः पुनात्येव यापमा मरणं तिक
मिति विष्णुः स्नोतसो निमुखं स्नात्वा नदीयुषे वदज्जले स्थावरे च तडाग
चरे वरे निमुखं सदा वायवाय संध्यामुखं सुसंध्यायां रात्रौ प्रादुर्मुखं
सन् स्नोतसो निमुखं स्नानं मार्जनं चायमर्थः अन्यत्र प्राक् मुखो रात्रौ
प्रादुर्मुखोऽग्निमुखोऽपिवा काणायनः पुत्रजन्मनिमित्तं तु सर्वेषामुत्तरामु
खं गृहे गृहमुखं स्नानं मार्जनादितु नो नवेत्तू शौनकः कुर्याद्वा दश

खा

(४)

३

भिः स्नानेनामभिः केशावादिभिः धनं यशस्यमायुष्यमारोग्यं बुद्धि वर्धनं हस्ता
न्यां जलमादाय सहं देवानि मंत्रितं मस केचमुखे वाक्छे हृदये यच्छे देशके
अभिधिं चेत्स्वमात्मानं गायत्र्या योति मध्या सप्तजन्म कृतं पापं तक्ष्णदि
वन शपति हेमाद्रौ ब्रह्म वैवर्ते नानि मोत्रे जले स्थित्वा कुर्यात्स्नानं गतये
न गवान् स्नानं गतये कृत्वा मन्त्रं जलमादरेत् मनुः ब्राह्मणस्य सि
तं वस्त्रं मांजिष्ठं न्यपतेः स्मृतं पातं यश्च यश्च इत्यनेन मलं वदिष्यते धौ
तवस्त्रं शोषणं प्रकारमादृशं ततः पापं मुदगं वाधौतवासः प्रसार
येत् दक्षिणं ग्रंथिश्चिमां पुनः प्रक्षालनं नैवेत् कच्छं स्थानं न्याहयात्
वस्त्रः वामकुक्षौ च नाजौ च यष्टे चैव यथाक्रमं त्रिकच्छेन समायुक्तो विज्ञो

३

वि

(8A)

सौमुनिरुच्यते येषां पुराणोद्देशो देवार्चनाद्यासु क्रियासु पठने तथा नैकवस्त्रः प्रव
र्त्तते तद्विज्ञानाच्च मनोजये स्मृत्यन्तरे यज्ञोपवीतेर्देधार्ये श्रोते स्मार्त्ते च कर्मणि त
तोयमुत्तरीयार्थे वस्त्राज्जावेचनार्थं परशुरामनिबन्धे तु उपवस्त्रं यदानसा
त्तदा च त्वारिधारयेदिति आर्द्रवस्त्रं मूर्ध्नि निष्काशनीयमित्युक्तं प्रयो
गपारिजाते स्नानं कृत्वा आर्द्रवस्त्रं तु ऊर्ध्वमुत्तारयेद्विजः आर्द्रवस्त्रमधस्ता
च्चैत्युनः स्नानं न शुध्यति इदं चार्यं नानविषय उर्ध्वं उत्तारयेद्वस्त्रं ग
हेन घामधस्य जेदित्पाचारादंशो बोधायनोक्तेः अथ प्रातः स्नानं प्रयो
गः नद्यादिसमीपं गत्वा उद्धृतजलेः पाणी पादौ प्रक्षाल्य मलाय कर्ष्य स्नानं
विधाय बद्धशिरवः प्राचां तोदं न पालिः तीर्थं देवतां प्रणम्य प्राणानार्यं ईं स्य

१

८

१८

आद्येत्यादि त्रिचौममसमस्तपापक्षयार्थमस्यां नागीरथ्यां प्रातःस्नानं करिष्य
इति संकल्प्य ॐ हिरण्यशृंगं वरुणं प्रयद्येतीर्थं मे देहि पाबितः यन्मया मुक्तम
साधूनां पोषेयं न्यश्च प्रतिग्रहः यन्मे मनसा वाचा कर्मणा वा पुष्कलं कृतं तन्न शृङ्गे
वरुण हृदस्यतिः सविता च पुनस्तपुनः पुनरिति द्वाभ्यां वरुणं संप्रार्थ्य ततः ह
ृदयपरिमिते प्रवादे गत्वा आदित्याभिमुखः त्रिर्विभज्य हिरण्यं ॐ आद्यो हि
येति त्रिभिर्मर्जनं कृत्वा ततस्तीर्थं गच्छन् ॐ इमं मे गंगेयमुने सरस्वतिषु
तुद्रिस्तोमं सचतापरं धिया असि क्रियामरुद्धधिवितस्तया जई कीये
शृणु स्वा सुषोमया इति प्रदक्षिणमालोड्य ततो गुह्यं गुह्यं लिङ्गिः श्रोत्रह
ड् नासिकां मुखं विधायांतः प्रतिस्नातस्त्रिरधमर्षं लज्जयेत् ॐ कृतं च स

८

(9A)

संचाभीक्षातपसोध्यजायत ततोरात्रिरजायतततःसमुज्जोअर्णवः १ समुद्रा
दर्णवादधिसंवत्सरोअजायत अतोरात्रिणिमिदधद्विष्वस्यमिषतोवशी
२ सूर्याचंद्रमसौधातायथापूर्वमकल्पयेत् दिवंचपृथिवीचांतरिक्षमथोसुवः
३ इतिमंत्रः १ त्रयेण ततोऽनमः शिवायुं नमो नारायणायेत्यष्टाक्षर
मंत्रं उं द्रुपदादिवेन्मुमुचानः त्विन्न त्वात्मीमलादिव पूतंपवित्रेणेवाज्यं आ
पः शुधंतुमौनसः इति जपित्वा त्विन्नं च सत्त्वाकेशवादिदामोदशैर्घटै
शनामभिर्वादत्राकृत्वो ग्राह्यत्वात्तानि मुद्रयाजलमादाय मूर्ध्नि मुखे वा द्यौ
हृदये यष्टदेशे गायत्र्याभिषिच्य उं नंदिनी नलिनी सीतामालती च महा
पद्मा विष्णुपादाब्जसंभृता गंगा त्रिपथगामिनी भोगीरथी भोगवती जान्वा

(10)

८

वात्रिदशेश्वरा वादशैतानि नामानियत्रयत्रजलस्य स्नानयुक्तः सदा ब्रूया
 त्रत्रतत्रवसाम्यहमिति गंगावाक्यं पठित्वा तानि मात्रजलगतः स्नानां गतर्प
 णं कुर्यात् तत्रैतत् प्राङ्मुख उपवाती देवतीर्थेन ब्राह्मणादयो ये देवास्ते देवा
 थं स्तर्पयामि सुवर्देवा थं स्तर्पयामि सुवर्देः नृर्नृवसुवर्देवा थं स्तर्पया
 मि इति सकृत्तर्पयित्वा निर्वीता वा द्वात्रिजलो प्राजापत्यतीर्थेन रुष्येण द्वेपाय
 नादयो ये रुष्यस्तान् रुषि थं स्तर्पयामि इतिदि प्राचीना वाती त्रिथं
 स्त्री नंजला मिलतीर्थेन सोमः पितृमान् यमो गिरस्वात जित्स्वाता अ
 जित्कव्यवाहनादयो ये पितरस्तान् पितृ थं स्तर्पयामि मात्यादि तर्पयित्वा ती
 रमागत्य यन्मया दूषितं तोयं मलैः शारीरं संजैवैः तद्दोषपरिहारार्थं य

या

(108)

क्ष्माणंतर्पयाम्यदं इति यक्ष्माणे त्रिर्जलं दत्वा यतीरमागत्य दक्षिणमुखः
प्राचीनावीतीयेके चास्मत्कुले जाता अपुत्रा गोत्रिणो मताः ते सर्वे तस्मिन्मायां
तुवस्त्रनिष्ठाः नोदकान् इति बहिस्थं लेवस्त्रं निष्ठाज्य उपवीत्यप उपस्पृश्य
परीधातीयवस्त्रं परीदध्यात् स्नानं नियमोत्तोपे प्रायश्चित्तं गायत्र्यष्टसहस्र
जप उक्तः ततो द्विराक्षम्य तिलकं कुर्यात् अथ तिलकविधानं तु प्रयोगपारि
जाते लूलाटे तिलकं कृत्वा संध्याकर्म समाचरेत् अकृत्वा नाल तिलकं
तस्य कर्म निरर्थकं मद्गुस्म चंदनं त्रैलोक्यं चैव चतुर्थकं स्नात्वा पुंड्रं म
दा कुर्याद्भुत्वा चैव तु न स्मृता देवान्भ्यर्च्य गंधेन जलमध्ये जलेन च मंदो
र्ध्वं पुंड्रं न स्मृता तिर्यक् चंदनेन नयमित्यादकात्पायनः ऊर्ध्वं पुंड्रं मदा कुर्याद्भु

मूळ प्रत पाहण्यासाठी संपर्क

इतिहासाचार्य वि.का. राजवाडे संशोधन मंडळ, धुळे
राजवाडे पथ, गल्ली नं. १, धुळे-४२४००१ (महाराष्ट्र)
दूरध्वनी क्रमांक (०२५६२) २३३८४८
Email ID : rajwademandaldhule@gmail.com